

Urihiterimi të pë xii

Língua: Yanomami (dialeto Yanomami)

Waha yaprarewë

**Noemia Kazue Ishikawa, Takehide Ikeda,
Aldevan Baniwa e Ana Carla Bruno**

No uhutipi tarewë

Hadna Abreu

Aka wa yāprarewë

Valdemar Pereira Lins

**Noemia Kazue Ishikawa, Takehide Ikeda,
Aldevan Baniwa e Ana Carla Bruno**

Urihiterimi të pë xii

No uhutipi tarewë: **Hadna Abreu**

Aka wa yãprarewë: **Valdemar Pereira Lins**

Copyright © Noemia Kazue Ishikawa, Takehide Ikeda, Aldevan Baniwa,
Ana Carla Bruno, 2020

Editor

Isaac Maciel

Coordenação Editorial Tenório

Telles | Neiza Teixeira

Projeto Gráfico Heitor

Costa

Ilustração

Hadna Abreu

Tradução Yanomami

Valdemar Pereira Lins

Revisão

Luiz Davi Vieira Gonçalves, Anne Ballester Soares

Normalização

Ycaro Verçosa (CRB-11/287)

179k

Ishikawa, Noemia Kazue

Urihiterimi të pë xii. – Manaus: Editora Valer; Editora Inpa, 2020.

48p.

ISBN 978-65-5585-042-0

1. Literatura infantojuvenil. I. Ikeda, Takehide II. Baniwa, Aldevan III. Bruno, Ana
Carla IV. Yanomami V. Título

CDD 500.09811

22. ed.

2020

EDITORA VALER

Rua Rio Mar, 63, Cj. Vieiralves – Nossa Senhora das Graças

69053-180 / Manaus-AM

Fone: (92) 3184-4568 / Whatsapp: (92) 99613-1113

www.editoravaler.com.br

YANONAMĪ HAPA AKA WANO WĀHĪMAĪ PIYĒKĒPOREWĒ

Hapa tēhē ei sikiŋ oni wahimio tēhē ei pē aka wā hamĭ Portugal urihiteri pē ā rē haiwei, Japão urihiteri pē ā rē haiwei, Inglaterra urihi teri pē ā rē haiwei, Yanomamĭ maxi pē ā rē haiwei, nhegatu, inaha ei sikiŋ oni tamoma, wāha yaprawewē pē xo, ei norimĭ pē xo yama kiŋ aka wā rē haiwei. Pei yama sikiŋ nohi wāha puhiamamamĭ yaro, sikiŋ, wāha yuaihe, mühe, kăi hirihe, hei a pita ha pē ihihiru pruka rē periaŋ aka rē praukui. Norimĭ ai yama pē kăi ha nakarēnĭ kama pē aka warii hamĭ sikiŋ oni yăpraremahe Tukano pē xo, huape pē xo (Argentina a urihi ha). Napē aka wā hamĭ Espanha urihiteri pē ā rē haiwei, França urihiteri pē ā kăi rē haiwei. Brasil a pita ha, tē pē ā rē haiwei 160, 180 pēma kiŋ, yama kiŋ puhi toprarou .

Ei siki oni rē kui kamiyē urihiteri yama ki ã rē haiwei ei
napē pruka mimorewē siki oni: <http://ppbio.INPA.gov.br>

oni yãprarewē pē

No uhutipi wāhīmiporewē....

Aldevan a rē keprarionowei urihi hiima he wāha yehiporewē, Amazonas a pita ha. Pē hī Baniwa urihiteri a kuoma, pē nī Tukano urihiteriyoma a kuoma. Baniwa urihiteri pē wāha yai tirewē, wī wahawaha pē pata tiyēihe ha.

Sr. Aloisio wāha
kuorewē urihi ha a
pēria, hikari tēka tai, ihī
a kāi.

Noemia wāha kuoremi urihi puhi mīremi
Brasileira japonesa a no xiemaxiņ, peripo pē no
taemotimapi taī.

Ikeda a rē kui urihi puhi
mirewē Japon urihiteri kē
a. Urihi a no hiimapī oni rē
miiwei kē a.

Ei tē wāha oni rē kui pei tē
wāha yai Amazônia a urihi ha
tē rē kuaanowei

Região
Cada do CACHIMBO

Março a peripo kuo tëhë, wiyate mi ruwë tëhë, Noemiani Baniwa urihiteri a he waroma Sr-Aloisioni xiki yaharai pë makeprai tëhë arana kiha, Noemia e kukeyoruma wii a kasi pata ihewë no kirii peripo pëni, hikari tëka ha ei pei yo kasi ha pë rë toanowei.

- Katehe tē mī wiyate, sr. Aloisio!
- Wa hui totihioma, Noemia?
- Katehe! Peripo wa pe he no rē ihipi harenowei!
- Wamotima rē pē?
- Hum... kui. Pei ya pē wāha oni taei pario.
- Weti hamī norimihē Ikeda kē a? Wahē ki riā nohi pruka hupērei? Sr. Aloisio a warima.
- Yoyo pē ha tararini, abacaxi si pē no hikaripi ha tē pē no uhutipi tēaprama.
- Abacaxi si pē no hikaripi ha? huma hai tao yoruimi no kirii kē; pē tēki titi rē hayuikurei

tēhē, ɪra ya mayo ɪha tararɪrei ha... – sr. Aloisio a
puhi owahawē.

– ɪra? Peheti rē kē? Noemia a kirirariyoma.

Të no ha kutaikunī wāhimaī, Ikeda kipi Aldevan a
rē kōoimaīwei hikari tēka hami naxi koki, raxa, puu
siki, prāki āsi ei ai tē pē nikereamorewē xo.

A watercolor illustration of a tropical landscape. The foreground is filled with dark, silhouetted palm trees and dense foliage. The background is a bright, hazy sky with soft, blended colors of teal, green, and white, suggesting a bright, sunny day. The overall style is soft and painterly.

Mi titi ha iarini,
peripo a hetu misi hami
mi ha kuikuni, Aldevan
a wā hama:

— Noemia, wa puhi tao
urihi hamī yāa hena pē ha
hisihisima ei peripo rē tē pē
xii?

— Awei, ya si pē oni miī
waiki. Napē puhi taotao pēnī
peripo xii kuaarewē tē pē
wāha yuaihe, ya tē pē pei ya
mamo kinī urihi ha taprai tao
tama.

— Hei tē mi titi rē kure
naha peripo a mao tēhē, tē pē
xii pērisi mio. Wa tē pē rii ma
miī?
Aldevan pē warima.

— Hum... ya puhi kui
ma kui, sr. Aluisio pē ā wa rē
hapērei tē no hōra irapiwē. †ra
ya pē no kiri tai-no motahawē!
Noemia a wā hurayoma.

— †ranī pēma ki no kiri kāi
tai, Noemia! Kama a rē
hupraaiwei ha wa nohi
tapouwei tēhē, wa nohi tapou
mi hetuopē!
Aldevan e ā hamahe.

Ikedani mamikai tē pē ā rē hirinowei, a xi
toprarioma pei tē wāha ha.

— Ah! Ei ya tē pē kāi mi xi totihiwē! Haīmo,
Noemia! Haīmo!

Aloisio e ā hama:

— Urihi hamī no wāriwāri oru kē pē. Wama
ki hui xi rē totihitai, pē mamiki pesi ta titihiraru,
haru wakē xo, hai taahērihe pē ta kōa waikitapo.

Noemia puhi kirihwē, a kāi hua mi heturayoma.

- Tē mī ruwē no motahawē! Tē no kirihwē!
Kama Ikeda inaha a rii kui:
- Asi yai! Totihitawē he torewē!
Kama Aldevan inaha a rii kui:
- Kamiyē iha wahē kī ta hui aheteiku! Pei yo
wahē kī ta hīkari! Wahē kī rē huimi ha wahē kī ta

mano yēiku!

Urihi a mi amo ha, Aldevan e ã hamahe:

– Kuikë, haru wakë pë xii ta maamakihe!

– Pruka? Noemia ã wa kiriri – Awei, pruka, Noemia! Aldevan ã wa huo:

– Ipa ya xii maamakihe. Ai kuikë? Ikedani wãrii. Aldevanni tã wãhima:

– Kuikë, pei pëma ki mamō kinī titiprou mi titititi tã ha. Waiha pita hamī pë mamō ta yëiku, yãa hena hisihisima, përisi pë xii kuaai, pëma tã pë miwë. Manaxi, ei peripo tã pë xii wai mio.

Dez minuto të ha kutarunë...

– Oh! Hei kapuraxi ya
pë mire, pei ya mamiki
mì ha! Yãa hena xii
kuaaì kure! Noemia a xi
toprarioma.

– Xëta yai! Ya të kãì
mìre! Peheti ! Peheti !
Të pë xii! Ikeda e puhi
topraroma.

– Urihi ihī pē pruka
hami Tē pē hei pērisi pē xii
kuaai tawē? Ikeda e puhi ki
rērērani e ā hama.

– Awei, pei siki oni ha tē
kua Ikeda. Pei wa tē yai mīi tēhē katehe
ē tē, peheti? Noemia e ā huo.

– Exi tē ha ai tēhē ya rē urihi hami
hupērei tēhē ya tē pe he rii haaī mao
kupērei. Ikedani wārii.

– Wa hui tēhē haru wa wa wakē
mapramai parīrayoma? Aldevani a
warima.

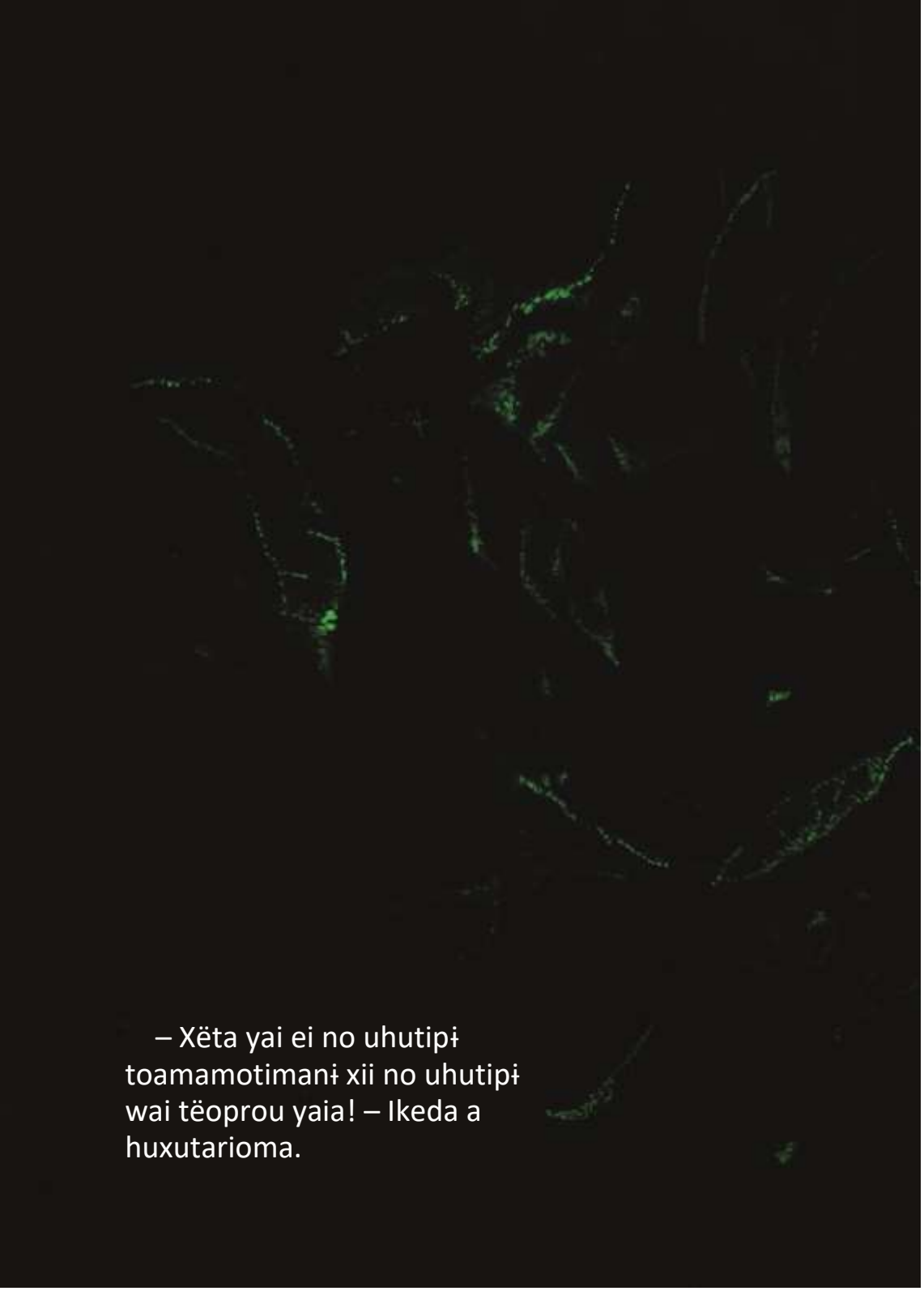
– Humm... ma! Ikeda a puhi kuī.

– Ha!ha!ha! Puhi taotao kē wama ki! Wama ki
puhi taokei ihi tē pē pruka taemou tao tama, pei tē
xii hamī wa te he haapē! Aldevan e kuma.

– Wa peheti! Ikeda e ā hama. Ya puhi inaha
unomi: urihi a maprarioma, napē xaponopi xii
mahu praowei tēhē yama tē ki puhi riā wākai
tao wa yai rakē katehe tē pē hamī, awei?

– Peheti – Noemiani tē pehetiaprai.

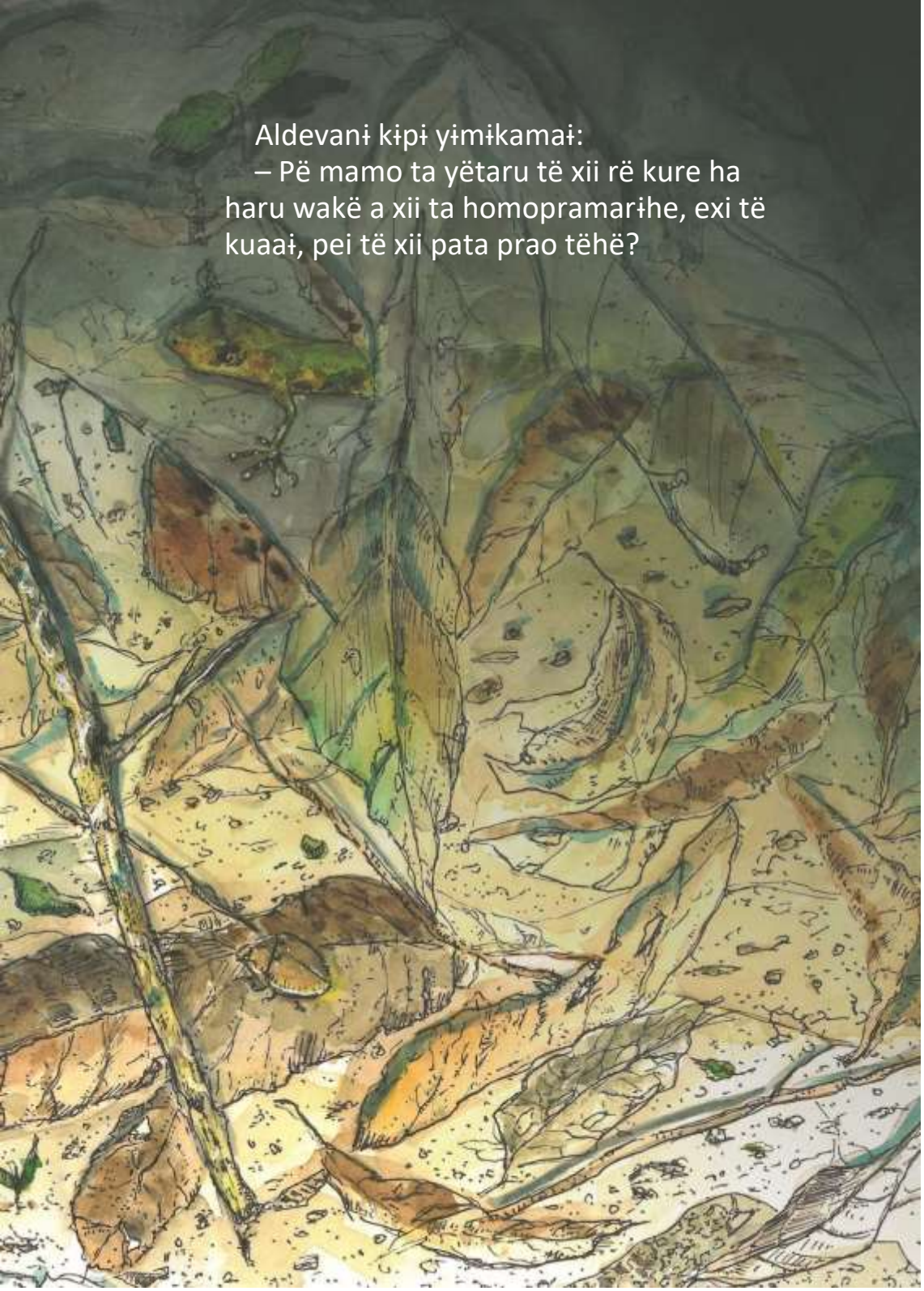

– Xëta yai ei no uhutipi
toamamotimani xii no uhutipi
wai tēoprou yaia! – Ikeda a
huxutarioma.

Aldevani kipi yimikamai:
– Pë mamo ta yëtaru të xii rë kure ha
haru wakë a xii ta homopramarthe, exi të
kuaai, pei të xii pata prao tëhë?

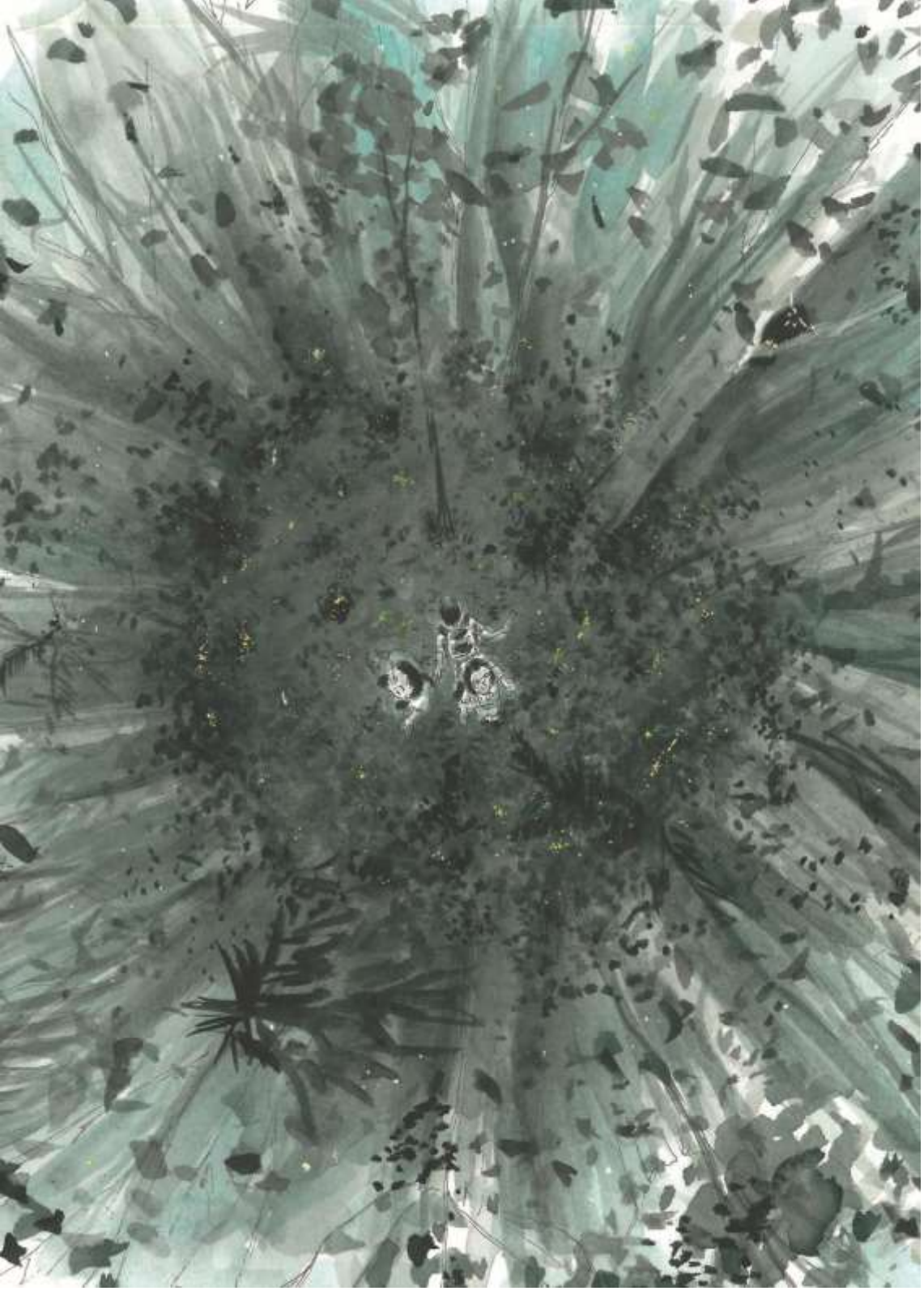

– Pëma ki mi ta pruka ximorepro, pei pëma ki e
ha pëma të no uhuti pi keaprapë. Hãimohe!
Pëma ki ta kôohëri? tra mamo pata yëre kë të...
Noemia a kuma.

Mamikai, pë
xokerayou, urihi a ã
hirihe ha, a ri rĩxaihe
ha, përisi pë xii mĩhe
ha yãa taretare hena pë
hami aru wakë pë xii ha
aakiheni, pë kōrayou
xoama.

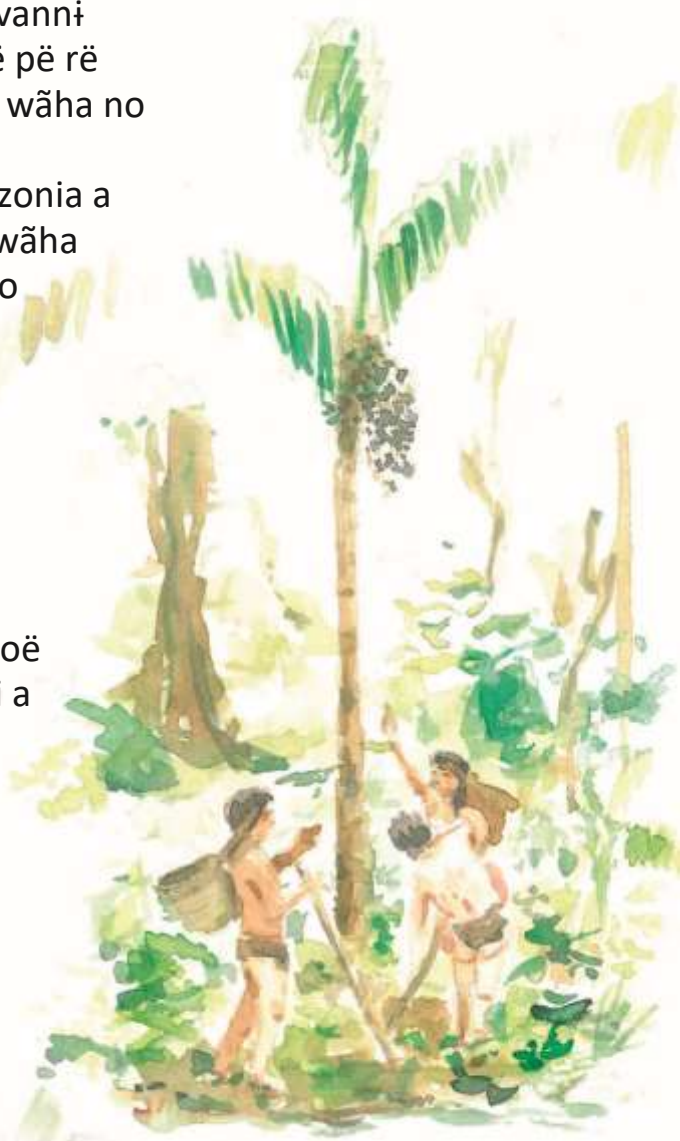
Noemia iha ira e nohi pata
tapou taprai, Aldevanni
no patapi pē iha tē pē rē
kuaanowei e tē pē wāha no
wayoa:

Hapa tēhē, Amazonia a
urihi ha, hiima he wāha
rē yaimaiwei ha, no
patapi pēni hoko
mahi poai mi ha
aruheni, urihi ha
mi amo hami, pei
maki ahete ha.

Nii a kōmi
kuonomi.

Tē hōra xi pata toē
ha pēpraruni urihi a
mi amo ha.

xomao tēhē

Mii mi ikukema,
Mii mi ikukema
mohomi a ha
mohomi a ha u.

mohomi a patani tomi a xëmahe. Mohomi a
ha yaxuprarihenî, yohu pata tëremahe. Ikuta a ha
koikunî, paxo kî he haremahe, kî kâi niararemahe
Pë ramî hui no mohotipi, e të mî pata rë
titirayonowehei.

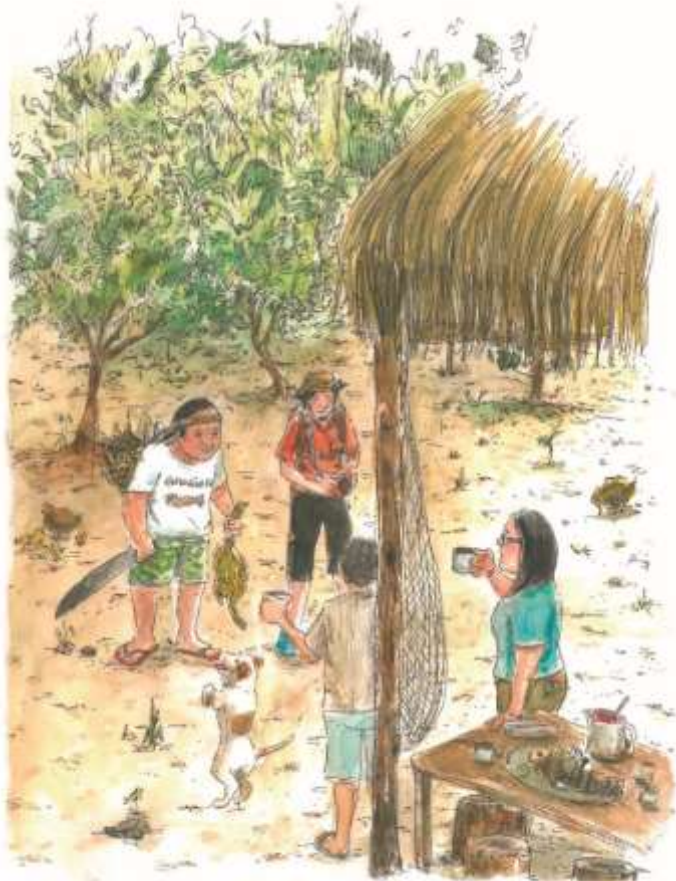

Të mî ti ti , kaî wakë kuonomi,
yîî kî kuonomi pë rë mioweî,
Pe xi warikema yahi hamî pë rë
kõoprouwei.

thî rë pë puhi yai
xatiprakema no patapî e pë ã
rë hanowehei, mî ti ti ha, yãa ei
hisihisima tē pë xii kuaaî, ihî rë
tē pë xiinî pei yo pë kasikî urihi
hamî wahimîpouhe ha.

thî rë tēhē, tē mî ti ti ha
yahi hamî yo rë huhëriiwei
yo tararemahe. Përisî pë
xii hamî pë xapono a ha
kõprarioma nii pruka xo, kama
urihiteri norimîpî xo a rë
ti heti manowehei.

Të pë yai ha tararini a puhi xatikema pei të wāha ha. ʔhi të mi titi ha Noemiani kirii të nohi rē mohotuprarenowei a rē mīkehērinowei.

ʔhi të mi harika ha, Aldevan e rē xurukonowei kete pē rīya ha taeni Ikeda a nakama:

– Ikeda, kumato hi rē uprare të rapahare, yoyo onioni pē no kuopiwē pokopoko u ha wa të no ihipiapē. Haīmo!

Ikeda e ha xurukoroni kipi rē ayonowei.

Tē no wai ha tetehetarunī waihamī,
wīī pē kasi pata ihewē no kirii
kumato, wāima, kurata kī xo. Ikeda
a puhi topraroimama, xi tiahawē no
kirii tē pē wāha nohi rīya ha keamanī.

– Noemia, Noemia!wa rii ma
pehetimoimi yahē tē pē rē hikari ha
tararihe ha!

– Exi wahē tē tararei kuhe?

– tra tutetute yahē mayo
tararei kuhe!

– Ah !wa nasiwē! Ware
a kirima tihe! Noemia a
huxutarioma.

E puhi tao waikiwē yaro e ā yai haī yaro, Ikedanī
īra e mayo no uhutipī rē hikari ha makatahu a ha
tērenowei e tē no uhutipī wahimikema.

Sr. Aluisio iha īra wakēwērimī e hōra kuoma.

Aldevan e ã he yatiwë

– Awei, Noemia, matawë
wiyaha, urihi pë maa xii mii ayao

tēhē, ʔra wakēwērimʔ a patanʔ pema
ki mima.

– Marē kui! Ya wā hai
waikitaopērei! Peheti wa wā kuoma,
pēma ki xurukano tama!

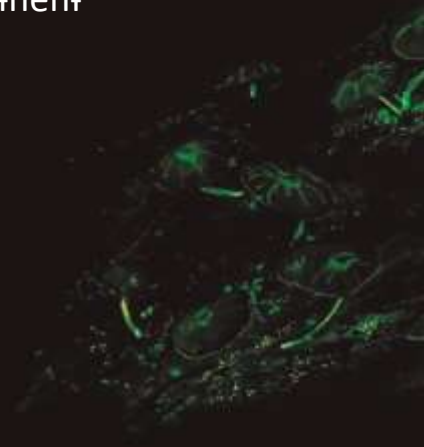
– Hahahaha... Sr. Aluisio taerewē
pē ka no ikama.

– Pei mamo yēoma wa urihi a hami
mi titi rukēi mi ha yāa wa henapē xii
mi ha!? ʔra iha tute tē wāha kutaa
tama ʔha!

Ei të pë xii mīraheni pe xi rē
toaanowei inaha të no watëa kukema.

Waihami hēyeha a puhi ha taorini,
Noemia xo, Ikeda xo taemotima te he
yaxuxapii xoakema pērisi pē xii hami.

Porakapi a raxa ha kutaruni, wāha no
wēyerewē të mīpia xoarema pērisi pē
xii rē kuaiwei tutetute a ha tarariheni
Amazonia a urihi ha.

Puhi taore Cristi na Sayuri Maki e
wãha yehimakemahe. Puhi taomaremi,
mokomoko a rë nomarayonowei e
wãha peripo pë hukai xi toti hitawë xi
keyohoi no ihipiai xi toti hitaonowei,
Amazonia a pita ha.

Wahano wēpou mī yapaorewē

2005 a raxa kuo tēhē, hapa ya he pērisi xii kuaarewē harema. Brasil a pita ha. Pērisi pē xii yai rē kuaaiwei mi titi ha pē yai mīmou. Weti naha wa puhi topraranī wa puhi keo ta mao. Kamiyē ya puhi hamī wāha no yaprarewē pē puhima taowei tē pē wāha nohi wēyēi maomahe ai tē pē iha

Peheti hei siki oni rē kuini ai tē pē rē kui tē pē mamo ruruai, warii tē taihe, urihi a mīhe. Hei tēhē, pruka pē yai pērisi xii kuaarewē taihe.

Ai pē pruka kuprawē xoai kē tē urihi hamī. Pēma pē nohi ta pēyēpo, pēma pē no ta ihiptari! Ai tēhē kahē warii ihorema kuprou tutetute wa rē taepraiwei.

Cassius V. Stevani
Puhi taomarewē USP

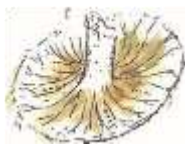

Brasil a pita ha pē pērisi xii kuaai pē rē kuprai pē wāha oni

1 *Gerronema viridilucens* Desjardin, Capelari & Stevani 2005 2 *Mycena* aff. *abieticola* Singer, Beih.

3 *Mycena albororida* Maas Geest. & de Meijer 1997

- 4 *Mycena aspratilis* Maas Geest. & de Meijer 1997
- 5 *Mycena asterina* Desjardin, Capelari & Stevani 2007
- 6 *Mycena deformis* Maas Geest. & de Meijer 1997
- 7 *Mycena deusta* Maas Geest. & de Meijer 1997
- 8 *Mycena discobasis* Métrod 1949
- 9 *Mycena fera* Maas Geest. & de Meijer 1997
- 10 *Mycena globulispota* Maas Geest. & de Meijer 1997
- 11 *Mycena lacrimans* Singer 1989
- 12 *Mycena lucentipes* Desjardin, Capelari & Stevani 2007
- 13 *Mycena luxaeterna* Desjardin, B.A. Perry & Stevani 2010
- 14 *Mycena luxarboricola* Desjardin, B.A. Perry & Stevani 2010
- 15 *Mycena margarita* (Murrill) Murrill, 1916
- 16 *Mycena oculisymphae* Desjardin, B.A. Perry & Stevani 2016
- 17 *Mycena singeri* Lodge 1988
- 18 *Neonothopanus gardneri* (Berk. ex Gardner) Capelari, Desjardin, B.A. Perry, T. Asai & Stevani 2011
- 19 *Resinomyces petarensis* Desjardin, B.A. Perry & Stevani 2016

Japão a pita ha pë përisi xii kuaaï pë rë kuprai pë wãha oni

- 1 *Armillaria mellea* (Vahl) P. Kumm. 1871
- 2 *Desarmillaria tabescens* (Scop.) R.A. Koch & Aime
- 3 *Favolaschia manipularis* (Berk.) Teng 1963
- 4 *Favolaschia peziziformis* (Berk. & M.A. Curti s) Kuntze 1898
- 5 *Marasmiellus lucidus* Har. Takah., Taneyama & S. Kurogi 2016
- 6 *Marasmiellus venosus* Har. Takah., Taneyama & A. Hadano 2016
- 7 *Mycena chlorophos* (Berk. & M.A. Curti s) Sacc. 1887
- 8 *Mycena daisyogunensis* Kobayasi 1951
- 9 *Mycena flammifera* Har. Takah. & Taneyama 2016
- 10 *Mycena lazulina* Har. Takah., Taneyama, Terashima & Oba 2016

- 11 *Mycena lux-coeli* Corner 1954
- 12 *Mycena luxfoliata* Har. Takah., Taneyama & Terashima 2016
- 13 *Mycena pseudostylobates* Kobayasi 1951
- 14 *Mycena stettlaris* Har. Takah., Taneyama & A, Hadano 2016
- 15 *Nothopanus eugrammus* (Mont.) Singer 1944
- 16 *Omphalotus japonicus* (Kawam.) Kirchm. & O.K. Mill. 2002
- 17 *Panellus pusillus* (Pers. exLév.) Burds. & O.K. Mill 1975
- 18 *Panellus stipitatus* (Bull.) P. Karst. 1879
- 19 *Pleurotus nitidus* Har. Takah. & Taneyama 2016
- 20 *Resinomycena fulgens* Har. Takah., Taneyama & Oba 2016

Kama pë wãha oni

Aldevan Baniwa* – hura a wayu mîrewë, Fundação de Vigilância em Saúde, Manaus, AM, Brasil.

Aluísio dos Santos Braz* – Hikariteri – Sítio Santa Isabel, Manaus, AM, Brasil.

Ana Carla Bruno* – Puhi no ìhipiãremi/aka wã no ìhipiãremi – taeremi de Instituto Nacional de Pesquisas da Amazônia a ha, Manaus, AM, Brasil.

Hadna Abreu** – No uhutipã taremi, Manaus, AM, Brasil.

Noemia Kazue Ishikawa* – Urihi puhi mĩremi, taeremi de
Instituto Nacional de Pesquisas da Amazônia a ha, Manaus,
AM, Brasil.

Takehide Ikeda* – Urihi puhi mĩrewë – Pesquisador taerewë do
Centro de Pesquisas de Vidas Selvagens, Universidade de
Kyoto, Japão.

(*) waha yaprarewë (**) no uhutipĩ taremi

Realização

Apoio

Grupo de Pesquisas
História, Línguas e
Cultura Indígena

SATREPS For the Earth, For the Next Generation

pela Fundação de Amparo à Pesquisas da Amazônia Este livro foi baseado em pesquisas financiadas principalmente – FAPEAM

Esta edição do livro *Brilhos na Floresta* foi traduzida da língua Portuguesa para a língua Yanomami por Valdemar Lins, morador da comunidade Maturacá, São Gabriel da Cachoeira, AM. Revisada pelos professores Luiz Davi Vieira Gonçalves da Universidade Estadual do Amazonas e Anne Ballester Soares que atuou 24 anos entre os Yanomami na educação escolar indígena diferenciada, e na formação de professores e agentes de saúde.

A família linguística Yanomami agrupa seis línguas e 16 dialetos. Essa tradução foi realizada na língua Yanomami, dialeto Yanomamĩ ou Yanomami do Oeste e é compreendida por cerca de 8.600 pessoas, residente principalmente no estado do Amazonas.

